

1950-YILLARDAGI QATAG'ON DAVRI

Amirova Zarina Ixtiyor qizi

Qarshi Davlat Universiteti, tarix fakulteti talabasi

+998-93-331-55-70

zarinamirova80@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola 1930-yillar oxiri va 1950-yillarning birinchi yarmida O'zbekistonda bo'lib o'tgan qatag'on siyosatining ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy oqibatlarini yoritadi. Maqolada qatag'on qurbonlari, jumladan shoirlar, yozuvchilar, dramaturglar, publisistlar va boshqa ziyolilarning taqdiri tahlil qilinadi. Shuningdek, teatr, muzey, mahalliy aholi va sanoat korxonalari qatag'on sharoitida qanday ta'sir ko'rganligi ham ko'rib chiqiladi. Xrushchov davri "iliqlik davri" sifatida repressiyalarning yumshatilishi va ba'zi shaxslarning oqlanishi natijalari bilan ham tahlil qilinadi. Tadqiqot qatag'onning jamiyat, madaniyat va iqtisodiyotga salbiy ta'sirini ko'rsatib, tarixiy xotira va ma'naviy saboqlarni kelajak avlodga yetkazishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Qatag'on, O'zbekiston, 1930-yillar, 1950-yillar, ziyolilar, shoirlar, yozuvchilar, teatr, muzey, iqtisodiy rivojlanish, Xrushchov davri, madaniy meros, inson huquqlari.

1950-yillar Sovet Ittifoqi va O'zbekistonda qatag'on siyosatining davom etgan davri sifatida xalq hayotiga katta fojia olib keldi. Shu davrda milliy ziyolilar, shoirlar, yozuvchilar, harbiy mutaxassislar va oddiy fuqarolar soxta ayblovlar bilan jazolandi, ko'plari uzoq yillarga qamoqqa olindi yoki surgun qilindi. Qatag'on nafaqat alohida shaxslarning hayotini barham berdi, balki adabiyot, ilm-fan va madaniyat rivojiga jiddiy to'siq bo'ldi. Shu davrda insonlar erkin fikr bildirishdan qo'rqib yashashga majbur bo'ldi, bu esa jamiyatda qo'rquv va sukut muhiti yaratdi. Ko'plab shoir va yozuvchilar o'z ijodlarini yashirin ramzlar orqali ifodalashga, ba'zilar esa ijoddan voz kechishga majbur bo'ldi. Iqtisodiy va ijtimoiy hayotga bosim kuchayib, jamiyatning faol va tajribali qatlamlari yo'qotildi, bu esa umumiy rivojlanishga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Natijada 1950-yillardagi qatag'on davri nafaqat insoniy tragediya, balki xalqning tarixiy xotirasi va ma'naviy merosini saqlashning muhim saboqlarini o'zida mujassamlashtirdi.

Qatag'onlik siyosati – bu bir xalqning o'z intellektual, siyosiy va madaniy elitasidan mahrum etish orqali uning mustaqil tafakkur va taraqqiyot yo'liga to'siq qo'yishdir [1; 275-b]. Shu siyosat natijasida milliy ziyolilar, shoirlar, yozuvchilar, olimlar va tajribali mutaxassislar soxta ayblovlar bilan jazolangan yoki qatl etilgan, ko'plari uzoq yillarga surgun qilindi. Bu dahshatli jarayon jamiyatning eng faol va salohiyatli qatlamlarini

yo‘qotib, insonlarning erkin fikr bildirish imkoniyatini keskin chekladi. Shu bilan birga, qatag‘on madaniyat, adabiyot va ilm-fanning tabiiy rivojlanishiga to‘sqinlik qildi, ijodkorlarning asarlari taqiqlanib, ba‘zilari tarix sahifalaridan o‘chirilishga urindi. Odamlar o‘z qarashlarini yashirishga, sukut saqlashga majbur bo‘ldi va jamiyatda doimiy qo‘rquv muhiti paydo bo‘ldi. Qatag‘on nafaqat alohida shaxslarning hayotini, balki xalqning milliy o‘zligini, ma‘naviy va ijtimoiy taraqqiyotini ham chuqur izdan chiqardi. Natijada, bu siyosat tarixiy saboqlar, inson huquqlari va erkinlikni anglash uchun muhim dars sifatida kelajak avlodga yetkaziladi.

Qatag‘on siyosati nafaqat intellektual va madaniy elitalarni nishonga olgan, balki jamiyatning turli qatlamlariga ham dahshatli ta‘sir ko‘rsatgan. Shu davrda ziyolilar, shoirlar va yozuvchilar o‘z ijodini ochiq ifodalashdan qo‘rqib, yashirin ramzlar va mulohazalar orqali fikr bildirishga majbur bo‘ldi. Qatag‘on natijasida erkin tafakkur va tanqidiy fikrlash imkoniyati keskin cheklangan, bu esa jamiyatdagi tashabbuskorlik va innovatsion faoliyatni susaytirdi. Ko‘plab oilalar yaqinlarini yo‘qotib, bolalar ota-onasiz yoki yaqinlaridan ayrilib ulg‘ayishga majbur bo‘ldi, bu esa ruhiy va ma‘naviy jarohatlar keltirdi. Iqtisodiy va siyosiy sohalarda ham repressiyalar kuchayib, tajribali mutaxassislar yo‘qotildi, bu esa rivojlanishga sezilarli to‘siq bo‘ldi. Shu bilan birga, qatag‘on jamiyatda qo‘rquv va sukut muhiti yaratib, insonlar orasida ishonchni zaiflashtirdi. Natijada, qatag‘onlik siyosati xalqning tarixiy xotirasi va madaniy merosiga chuqur iz qoldirib, kelajak avlodga og‘ir saboq sifatida yetib keldi.

50-yillar eng fojiali sahifalardan biridir. Shu davrda jamiyatning eng faol va intellektual qatlamlari – shoirlar, shoira, yozuvchilar, olimlar va tajribali mutaxassislar – sovet hokimiyati tomonidan doimiy nazorat ostiga olinib, ular ustidan soxta ayblovlar bilan qattiq jazolar qo‘llanildi, ko‘plari uzoq yillarga qamoqqa olingan, surgun qilingan yoki hatto qatl etildi, bu esa butun jamiyatning madaniy va ijtimoiy rivojlanishiga jiddiy to‘siq bo‘ldi. Shu bilan birga, xalq orasida qo‘rquv va sukut muhiti shakllanib, odamlar o‘z fikrini ochiq aytishdan, ijodiy tashabbus ko‘rsatishdan qo‘rqib yashashga majbur bo‘ldi, bu esa jamiyatdagi erkin tafakkur va innovatsion ruhning susayishiga olib keldi. Ularning yagona “aybi” – mustaqil fikr yuritish, millat taraqqiyoti va madaniyatiga hissa qo‘shish istagi edi [2; 3-b]. Ko‘plab shoirlar va yozuvchilar o‘z ijodini yashirin ramzlar, allegoriya va mulohazalar orqali ifodalashga majbur bo‘lib, bu davrda yaratilgan asarlar ham erkin ijod mahsuli emas, balki hayot va xavf ostidagi insoniy kurash ramzi bo‘lib xizmat qildi. Shu davrda oilalar yaqinlaridan ayrilib, bolalar ota-onasiz yoki qarindoshlarining g‘amiga qolib ulg‘aydi, bu esa jamiyatning ma‘naviy va ruhiy qurilmasiga chuqur iz qoldirdi. Qatag‘on siyosati milliy ziyolilarni yo‘q qilish orqali xalqning mustaqil tafakkurini bostirdi va milliy o‘zlikni anglash jarayonini keskin sekinlashtirdi. Shu bilan birga, 50-yillar davomida yashagan insonlar va ijodkorlarning chidamliligi, jasorati va ijodiy merosi bugungi kunda tarixiy xotira, milliy g‘urur va ma‘naviy qadriyatlar sifatida qadrlanmoqda.

Qatag'on davri nafaqat shaxslarni jazolash bilan, balki butun jamiyatning madaniy va ijtimoiy tuzilmasiga chuqur zarar yetkazdi. Shu davrda ziyolilar va ijodkorlar o'z fikrini ochiq ifoda etishdan qo'rqib, g'oyalarni yashirin ramzlar va allegorik obrazlar orqali yetkazishga majbur bo'ldi. Ko'plab oilalar yaqinlaridan ayrilib, bolalar ota-onasiz yoki qarindoshlarining g'amiga qolib ulg'aydi, bu esa ruhiy jarohatlar qoldirdi. Siyosiy va ijtimoiy nazorat kuchayib, erkin fikr va tashabbus butunlay bostirildi. Tajribali mutaxassislar yo'qotilishi iqtisodiy va ilmiy rivojga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Shunga qaramay, shoirlar va yozuvchilar xalqning tarixiy xotirasi va milliy ongini saqlashga intildilar. Natijada, 50-yillardagi qatag'on davri fojiali tarixiy sahifa sifatida, balki xalqning ma'naviy merosi va ijodiy bardoshlilik haqida muhim saboq bo'lib tarixda qoldi.

1953-yilda Iosif Stalin vafot etadi. Hokimiyat tepasiga Nikita Sergeyevich Xrushchov yangi rahbar etib tayinlandi. Nikita Xrushchov davrida ham totalitar rejim davom etdi. Biroq, uning boshqaruvi davomida ba'zi ayblangan harbiylarning ayblari oqlanganini ko'rish mumkin. Bu yillarda askarlarning oila a'zolari markazga arizalar topshirib, tergov ishlari qayta ko'rib chiqilishini so'raydilar. Ko'pchilikning arizalari qaytadan ko'rib chiqiladi. Shu sababli Nikita Xrushchov davri "iliqlik davri" degan nomni olgan [3; 29-b]. Shu davrning siyosiy iliqligi xalq hayotida ham sezilarli bo'lib, ko'plab oilalar uzoq yillardan keyin yaqinlariga erkinlik va adolat qaytarilganini his qilganlar. Ayrim shoirlar va ziyolilar ozodlikka chiqqanidan keyin o'z ijodlarini qayta tiklab, xalqning tarixiy xotirasini yozishga kirishdilar, bu esa madaniyat va adabiyot sohalarida yangi hayot boshlanishiga imkon berdi. Shu bilan birga, "iliqlik davri" totalitar tizimning butunlay tugagani emasligini, balki avtoritar hokimiyatning yumshatilgan shaklda davom etayotganini ham ko'rsatdi.

Nikita Xrushchov hokimiyat tepasiga kelib, siyosiy nazoratni saqlab qolgan holda, ayrim jazolangan shaxslarning ishlarini qayta ko'rib chiqishni boshladi. Shu davrda ilgari qamoqqa olingan harbiylar va ziyolilarning oilalari markazga arizalar topshirib, tergov natijalarining qayta tekshirilishini so'rashdi. Natijada, ko'plab arizalar ijobiy hal qilinib, ayrim insonlar oqlanib, ozodlikka chiqarildi. Iliqlik davri odamlar orasida umid uyg'otib, repressiyadan aziyat chekkan oilalarga ruhiy yengillik berdi. Shu vaqt davomida ozodlikka chiqqan ijodkorlar faoliyatini tiklab, madaniyat va adabiyotga yangicha hissa qo'shish imkoniga ega bo'ldi. Biroq, totalitar tuzum butunlay tugamaganligi, faqat yumshatilgan shaklda davom etgani aniqlandi. Shu sababli, Xrushchov davri qatag'on oqibatlarini yumshatish va jamiyatni asta-sekin tiklashning muhim bosqichi sifatida tarixda qolgan.

Urush tufayli SSSR hududidagi katta-katta sanoat korxonalari O'zbekiston SSRga evakuvatsiya qilindi [4; 29-b]. Bu jarayon nafaqat iqtisodiy salohiyatni oshirishga, balki hududning strategik ahamiyatini ham kuchaytirishga xizmat qildi. Evakuatsiya qilingan

korxonalar mahalliy ishchi kuchini jalb qilib, ko'plab yangi ish o'rinlari yaratdi va sanoat rivojiga turtki berdi. Shu bilan birga, mahalliy aholiga yangi texnologiyalar va ishlab chiqarish tajribasi yetkazildi, bu esa keyinchalik sanoatning mustahkam poydevorini tashkil qildi. Korxonalarni ko'chirish jarayoni murakkab va qiyin bo'lib, transport, logistika va mehnat resurslarini samarali boshqarishni talab qildi. Bu davrda O'zbekiston sanoat va iqtisodiy rivojlanish nuqtai nazaridan mamlakatning boshqa hududlariga nisbatan yetakchi pozitsiyaga chiqdi. Shu sababli, urush yillari evakuatsiya qilingan korxonalar nafaqat vaqtinchalik xavfsizlikni ta'minladi, balki O'zbekistonning uzoq muddatli iqtisodiy taraqqiyoti uchun muhim asos bo'ldi.

Urush davrida SSSRning ko'plab sanoat korxonalari O'zbekiston SSRga evakuvatsiya qilinishi mamlakat hududining strategik ahamiyatini oshirdi va mahalliy iqtisodiyotga yangi turtki berdi. Bu korxonalar nafaqat yangi ish o'rinlari yaratdi, balki mahalliy ishchilarda sanoat texnologiyalari va zamonaviy ishlab chiqarish jarayonlarini o'rganish imkoniyatini ham berdi. Evakuatsiya jarayoni tufayli O'zbekistonda yangi sanoat markazlari shakllanib, hududiy iqtisodiy tengsizlik kamaytirildi va respublika iqtisodiy salohiyati kuchaytirildi. Shu davrda mahalliy aholi va yangi kelgan mutaxassislar o'rtasida tajriba almashinuvi yuzaga kelib, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga yordam berdi. Evakuatsiya qilingan korxonalar mahalliy ijtimoiy hayotga ham ta'sir ko'rsatib, shahar va qishloqlarda yangi infratuzilma, turar joy va xizmat ko'rsatish ob'ektlari paydo bo'ldi. Shu bilan birga, O'zbekiston urush yillarida sanoat va iqtisodiy jihatdan strategik hududga aylangan bo'lib, keyinchalik mamlakatning uzoq muddatli rivojlanishida poydevor vazifasini bajardi. Natijada, evakuatsiya jarayoni nafaqat urush xavfini kamaytirdi, balki respublikaning iqtisodiy mustaqilligi va rivojlanishi uchun yangi imkoniyatlarni ochdi.

Qatag'onning har ikki davrini (XX asrning 30-yillar oxiri, 50-yillar birinchi yarmi) ko'rgan, shu siyosatning qurboniga aylanganlarning ko'pi ijod ahli bo'lganligi tarixdan ma'lum. Mohir yozuvchi, lirik shoir, iste'dodli tarjimon, sinchkov publisist, hamda dramaturg - Asqad Muxtor ham bu davr fojialarini boshdan kechirmagan, surgun va qamoqlarni ko'rmagan bo'lsada, teran tafakkur egasi sifatida dildan o'tkazgan [5; 97-b]. Shu sababli uning asarlarida qatag'on dahshati, insoniy kurash va ruhiy og'riq subtil va teran ifodalangan. U o'z ijodida jamiyatning ichki hayoti, insonning erkinlikka intilishi va adolat izlash kurashini chuqur tasvirlay olgan. Qatag'on qurbonlari orqali insoniyat tarixidagi og'ir saboqlarni anglash imkonini yaratgan. Asqad Muxtor ijodida o'sha davrning zulmi va kurash ruhiyati ramziy obrazlar orqali kelajak avlodga yetkazilgan. Shu tariqa, uning asarlari faqat adabiy meros sifatida emas, balki tarixiy xotira va ma'naviy saboq manbai sifatida ham qadrlanadi.

1950-yillardagi qatag'on nafaqat yozuvchilar va shoirlarga, balki teatr, muzey va boshqa madaniyat muassasalariga ham chuqur ta'sir ko'rsatdi. Shu davrda ko'plab teatrlar siyosiy nazorat ostiga olinib, sahnadagi asarlar faqat rasmiy ideologiyaga mos

mavzularda ijod qilinishi kerak edi. Muzeylar va tarixiy eksponatlar ham siyosiy nuqtai nazardan tekshirilib, xalq xotirasiga oid ko'plab materiallar cheklangan yoki o'zgartirilgan holda namoyish qilindi. Mahalliy aholi esa doimiy qo'rquv va nazorat ostida yashab, madaniy va ijtimoiy tadbirlarda erkin qatnasha olmadi. Shu bilan birga, qatag'on sharoitida teatr va muzey xodimlari o'z ijodini yashirincha davom ettirishga, xalqning tarixiy va madaniy merosini saqlashga harakat qildilar. Bu davr madaniyat muassasalarining faoliyatini cheklagan bo'lsa-da, ularning insonlar ruhiyatiga, ma'naviyatiga va ijtimoiy xabardorligiga ta'siri sezilarli bo'ldi. Natijada, 50-yillardagi qatag'on davri teatr, muzey va mahalliy aholi hayotida og'ir fojia sifatida iz qoldirdi, lekin shu bilan birga madaniyatni saqlash va ijodiy chidamlilikni rivojlantirishga ham turtki berdi.

Xulosa qilib aytganda, 1950-yillarning birinchi yarmida O'zbekistonda qatag'on siyosati nafaqat individual shaxslarning hayotini barham berdi, balki jamiyatning intellektual, madaniy va ijtimoiy tuzilmasiga chuqur zarar yetkazdi. Milliy ziyolilar, shoirlar, yozuvchilar, tarjimonlar, publisistlar va dramaturglar soxta ayblovlar bilan jazolanishi yoki qatl etilishi natijasida adabiyot, ilm-fan va madaniyat tabiiy rivojlanishidan mahrum bo'ldi. Shu davrda ko'plab oilalar yaqinlaridan ayrilib, bolalar ota-onasiz yoki qarindoshlarining g'amiga qolib ulg'aydi, bu esa jamiyatning ma'naviy va ruhiy tuzilmasiga chuqur iz qoldirdi. Qatag'on nafaqat shaxsiy hayotga, balki iqtisodiyot, sanoat, teatr, muzey va boshqa madaniyat muassasalariga ham ta'sir qilib, ularni siyosiy nazorat ostida ishlashga majbur qildi. Shu bilan birga, Xrushchov davrida ba'zi jazolangan shaxslarning ayblari qayta ko'rib chiqilib, oqlanishi qatag'on oqibatlarini yumshatishga imkon berdi va xalqning ruhiy yengilligini ta'minladi. Evakuatsiya qilingan sanoat korxonalari esa nafaqat urush xavfidan himoya qilindi, balki O'zbekistonning uzoq muddatli iqtisodiy rivojlanishi uchun mustahkam poydevor yaratdi. Natijada, 30-yillar oxiri va 50-yillardagi qatag'on davri nafaqat insoniy tragediya, balki xalqning tarixiy xotirasi, madaniy merosi va ma'naviy chidamliligi haqida muhim saboq sifatida kelajak avlodga yetib keldi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Тургенова Мавлюда Адилловна. О'zbekistonda qatag'onlik siyosati. Tadqiqotlar. 2025-yil, 275-bet.
2. Bobonazarov Muzaffar. Qatag'on qurbonlari. "Yurt faxri" ilmiy-amaliy ko'rik tanlovi. 2025-yil, 3-bet.
3. G.Abdulxay. Sh.Samariddinova. SSSRdagi mamuriy-buyruqbozlik boshqaruvining O'zbekiston SSRga ta'siri (1920-1990 yillar). Journal of science-innovative research in Uzbekistan. 2025-yil, 29-bet.

4. Haydaruv Muradali. O'zbekistonda sovet davlati boshqaruv tizimining shakllanishi Toshkent, 2008-yil, 29-bet.

5. Xasanova Barno Yusupovna. Saidakbarova Muqaddas Muhammadrahimovna. Qurbonova Feruza A'zamovna. Mamatqulova Feruza Tohirovna. Xolmatova Nigora Yakubovna. Asqad Muxtor ijodida siyosiy surgunlarning shaxs fojiasidagi talqini. Advances in Science and Education. 2025-yil, 97-bet.